

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

Д и п л о м н а р о б о т а

Магістра

на тему: «Психологічні особливості сприйняття психологічного часу
військовослужбовців зони АТО»

«Psychological peculiarities of perception of the psychological time of the ATO
zone servicemen»

Виконала: студентка ден.форм.н.
Спеціальність: Психологія
Чорна Ірина Геннадіївна
Керівник (док.психол.н., професор)
Кіреєва Зоя Олександрівна
Рецензент (доц., к.психол.н.)

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№__ від __.__.20__ р.

Завідувач кафедри

_____ ПІБ
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК №__
протокол № __ від __.__.20__ р.

Оцінка _____ / _____
_____ / _____

(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ ПІБ
(підпис)

Одеса - 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ФЕНОМЕНУ ЧАСУ.....	6
1.1. Узагальнення досліджень з проблеми переживання часу..	6
1.2. Особливості переживання часу.....	13
1.3. Сприйняття часової перспективи.....	21
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ , ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ В АТО.....	28
2.1. Організація емпіричного дослідження.....	28
2.2. Особливості вибірки військовослужбовців, що брали участь в АТО.....	31
Висновки до другого розділу.....	40
РОЗДІЛ 3 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙНЯТТЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ В АТО.....	43
3.1. Результати дослідження переживання часу військовослужбовцями , що брали участь в АТО.....	43
3.2. Порівняльний аналіз результатів суб'єктивно старших та суб'єктивно молодших військовослужбовців	73
Висновки до третього розділу.....	90
ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	96

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідницький інтерес до проблеми психологічного часу пояснюється інтегрованістю людського життя в час, наявності в ньому періодів, коли такі поняття як «минуле», «сьогодення» и «майбутнє» втрачають для людини свою звичну визначеність, по-новому нею осмислюються та проживаються. В результаті цього відбуваються динамічні зміни в ціннісній сфері особистості, способах життєвого цілепокладання та будівництва життя (Л.І. Анциферова, А.К. Болотова, Ю.М. Швалб, З.О. Кіреєва та ін.). Особливу значущість ці зміни набувають для військовослужбовців.

Проте, до сьогодні недостатньо вивченими лишаються особливості переживання часу військовослужбовцями та зв'язок особливостей смислової, ціннісної та духовної сфер з особливостями переживання часу. Рішення цих питань необхідно для розуміння закономірностей особистісно-професійного розвитку військовослужбовця, та специфіки ціннісного осмислення особистістю власного життєвого шляху.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема переживання часу є предметом підвищеної уваги як вітчизняних (К.О. Абульханова, Т.М. Березіна, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, Т.М. Титаренко, Б.Й. Цуканов, М.Ф. Будіянський, З.О. Кіреєва, В.М. Буганова, А.М. Большакова, Л.В. Засекіна, О.В. Полунін та ін.), так і зарубіжних (Г. Вудроу, Ф. Зімбардо, П. Фресс та ін.) вчених.

На переживання часу має великий вплив його смислова наповненість. Таким чином, через організацію смислової структури особистості можливо досягти більш ефективного використання часу як ресурсу.

Вивчення переживання часу у військовослужбовців - учасників АТО є надзвичайно важливим завданням, оскільки життєдіяльність цієї категорії здійснюється не тільки в умовах вимушеної зміни способу життя та екстремальних умовах військової служби, але й вимагає актуалізації адаптаційних ресурсів та оптимізації темпоральних характеристик особистості після демобілізації, в умовах професійного навчання та діяльності.

Актуальність проблеми визначила вибір теми нашого дослідження «Психологічні особливості сприйняття психологічного часу військовослужбовців зони АТО».

Мета дослідження: встановлення теоретико-емпіричним шляхом особливостей сприйняття часу військовослужбовцями, що брали участь в АТО.

Для досягнення поставленої мети ми вирішували такі задачі:

1. На основі вивчення наукових джерел здійснити теоретичний аналіз розвитку уявлень про феномен часу в науці, особливостей і факторів сприйняття часу.

2. Емпірично дослідити особливості сприйняття часу і відношення до нього військовослужбовцями, що брали участь в АТО..

3. З'ясувати особливості сприйняття часу військовослужбовцями, що є суб'єктивно молодшими та суб'єктивно старшими.

Об'єкт дослідження: сприйняття часу.

Предмет дослідження: психологічні особливості сприйняття психологічного часу військовослужбовців зони АТО.

Теоретико-методологічну основу дослідження наступні підходи та концептуальні положення вітчизняної та зарубіжної психології: системний підхід (Б. Ананьєв, О. Асмолов, П. Анохін, Л. фон Берталанфі, В. Зінченко, М. Каган, Б. Ломов, С. Максименко, І. Пригожин, О. Слюсаревський, А. Уємов, М. Федоренко), діяльнісний підхід (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, С. Максименко), комплексний підхід (Б. Ананьєв), особистісно-орієнтований підхід до розвитку (К. Альбуханова-Славська, О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, Л. Обухова, В. Рибалко, В. Татенко, Т. Титаренко, І. Якіманська та ін.), синергетична парадигма (Є.М. Неколієва); закон про реальні часові особливості психіки індивіда (Б.Й. Цуканов).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених задач було використано наступний комплекс методів:

- теоретичні: теоретико-методологічний аналіз психологічних

першоджерел з досліджуваної проблеми, узагальнення та порівняння теоретичних даних, класифікація та систематизація матеріалу;

- методи психологічної діагностики та методи математичної обробки даних (описова статистика, кореляційний аналіз). Розрахунки виконувалися з використанням пакету прикладних комп'ютерних програм універсальної обробки табличних даних Microsoft Excel XP і пакету статистичного аналізу SPSS for Windows v 20.0,).

- Дослідження проводилося на базі громадської організації "ЛЮБАШІВСЬКІ ПАТРІОТИ-УЧАСНИКИ АТО". У ньому брали участь військові, що перебували в зоні АТО. Загальне число вибірки склало 60 осіб.

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 114 найменувань. Загальний обсяг магістерської роботи складає 107 сторінок комп'ютерного набору, основний текст викладено на 93 сторінках. Робота містить 12 таблиць та 12 рисунків.

ВИСНОВКИ

Одержані в ході теоретичного аналізу та емпіричного дослідження дані дозволяють зробити наступні висновки:

1. Встановлено теоретико-емпіричним шляхом особливості сприйняття часу, на основі вивчення наукових джерел, теоретичного аналізу розвитку уявлень про феномен часу в науці, особливостей і факторів сприйняття часу. Виявлено, що у психології немає єдиного загальновизнаного поняття «Час». За допомогою поєднання ендогенних механізмів організму здійснюється відлік часу. Це пов'язується з функціонуванням біологічного годинника.

Виділено такі види часу: психологічний, суб'єктивний, фізичний час, біологічний, геологічний, антропокосмічний час, мистецький час, час суспільно-історичного існування, соціальний час, час як явище культури. Для систематизації досліджень виділено три напрямки: психологічний, особистісний та психофізіологічний. Поняття особистісного часу означає психічну організацію особистості своєї свідомості, поведінки та діяльності в процесі усвідомлення свого життя.

Включення майбутнього і минулого життя в контекст сьогодення отримало назву часової перспективи. Фактичне сприйняття часу поділяється на: сприйняття часової тривалості та сприйняття тимчасової послідовності. Виділенні рівні організації психологічних часів мають висхідну послідовність: суб'єктивно-пережитий, перцептивний, особистісний, суб'єктивний і індивідуальний час.

2. Емпірично досліджено особливості сприйняття часу і відношення до нього військовослужбовців, що брали участь в АТО.

Підсумовуючи отримані результати, ми констатуємо той факт, що більшість військовослужбовців вважають найважливішою та бажаною часовою перспективою – теперішню. Військовослужбовці належать до таких типів: «функціональний» та «тип, що живе теперішнім». За визначенням

найважливіших подій в житті військовослужбовців були виявлено наступне: в сьогоденні важливими є кар'єра, освіта та досягнення; в минулому особливе місце займають моменти особистого життя, та в майбутньому достатня кількість учасників не має уявлень про цю часову перспективу та можливі важливі події в ній. Відносно сприйняття руху часу вони – максимально «поспішаючі» (холероїди). Військовослужбовці репрезентують час на III рівні поняттєвих узагальнень та відтворюють форми концептуалізації темпоральної дійсності. Цілі опитуваних направлені на здоров'я, через відчуття погіршення психічного чи фізіологічного стану. Віра та вірування бійців визначаються вірою в сім'ю та близьке коло знайомих людей, рідше в надію та себе. Показник самооцінки військовослужбовців вище середнього рівня, рідше високого рівня; низький рівень самооцінки не був виявлений взагалі.

Виділені виражені типи особистостей за кольоровими виборами – в теперішньому та майбутньому схиляються до пастельних (м'яких) кольорів (мрії, ідеалізація, панацея, інше життя, рожеві окуляри) – пастельний тип; в минулому обирають темні кольори – пригнічуючий тип.

З іншого огляду: орієнтовані на: сьогодення – синій та червоний тип; минуле - червоний тип; майбутнє - жовтий та зелений тип.

3. З'ясовано особливості сприйняття часу суб'єктивно молодшими та суб'єктивно старшими військовослужбовцями.

Важливими часовими перспективами, та бажаними є: майбутнє для суб'єктивно старших військовослужбовців; теперішнє для суб'єктивно молодших військовослужбовців. Події, представлені важливими в сьогоденні стали: мир та закінчення війни для суб'єктивно старших; досягнення, освіта та кар'єра для суб'єктивно молодших військовослужбовців. Уявлення про майбутнє суб'єктивно старших військовослужбовців – це закінчення війни та настання миру, новий вид зайнятості чи кар'єрне зростання та сфера сім'ї. Для суб'єктивно молодших важливим у майбутньому є здоров'я. Суб'єктивно старша група належить до максимально «поспішаючих» (холероїдних груп); суб'єктивно молодша до максимально «поспішаючої» (холероїдної) та

«поспішаючої» (сангвінічної) груп. Група суб'єктивно старших вірить у «себе», як у мотив, щоб «жити та/чи вижити», а молодші у «сім'ю, близьких» та «надію».

Статистично значущі відмінності між групами було виявлено у питанні «У що ви вірите, щоб жити і чи вижити: надія, досвід, Бог, ви самі, сім'я, робота, інше?» за критерієм Манна Вітні за рівнем значущості $p < 0,05$.

Більшість військовослужбовців з'єднували кола «ланцюгом», що може свідчити про свідоме пов'язування сьогодення з минулим і майбутнім. Суб'єктивно старші пов'язують два інших кола «теперішнім», а молодші - майбутнім; Багато суб'єктивно молодших військовослужбовців з'єднали кола лініями та стрілками, або не з'єднали зовсім.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Cottle T.J., Klineberg S.L. The Present of Things Future: Exploration of Time in Human Experience. – N.Y., 1974.
2. Абульханова К.А. Время личности и ее жизненного пути. Институт психологии Российской академии наук. Человек и мир. (2017. № 1 Том1)
3. Абульханова, К. А., Березина, Т. Н. Время личности и время жизни. - СПб.: Алетейя, 2001. – 348 с.
4. Акименко А. К. Представления о прошлом, настоящем и будущем в системе социальнопсихологической адаптации личности / А.К. Акименко // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития. – 2014. – Т. 3. – №. 2. – С. 131 – 141
5. Акимова Л. Н. Категории и понятия психологии времени / Л. Н. Акимова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. - 2013. - Т. 18, Вип. 22(1). - С. 8-15. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2013_18_22%281%29_3.
6. Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції: матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 26 травня 2016 р.) / Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – К.: НУОУ, 2016. – 400 с.
7. Ананьев,Б. Г. О проблемах современного человекознания. СПб. : Питер, 2002.
8. Анисов А.М. Свойства времени. URL: http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/anisov_svoistva/ (дата обращения: 20.05.2014).
9. Анохіна Г. П. Особливості мотивації курсантів вищих військових навчальних закладів до навчання іншомовного професійно-орієнтованого аудіювання / Г. П. Анохіна // Збірник наукових праць

- Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2015. - Вип. 50. - С. 259-264. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpviknu_2015_50_44.
10. Артемов В.А. Эскиз социологической концепции социального времени // Социологические исследования. 2013.
 11. Балашова Е.Ю., Микеладзе Л.И. Особенности временной перспективы при нормальном старении и депрессиях позднего возраста // Психологические исследования. 2015. Т. 8, № 39. С. 3. URL: <http://psystudy.ru>
 12. Балашова С.П., Васильев С.П., Дубровинський Г.Р. Практичний курс військової психології: Навчальний посібник. Частина 2. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. – 172 с.
 13. Беленькая Л. Я., К вопросу о восприятии временной длительности и его нарушениях / Исследования по психологии восприятия / Под ред. С. Л. Рубинштейна. М.-Л. 1948.
 14. Белинская Е.П. Графический тест Коттла: специфика показателей временной перспективы Московский городской психолого-педагогический университет © psyjournals.ru, 2008
 15. Биологические часы / Пер. с англ. под ред. С.Э. Шноля. М.: Мир, 1964
 16. Блінов О. А. Психічні стани військовослужбовців у процесі служби Вісник Національного університету оборони України 4 (35) / 2013
 17. Бойко Е. И. Время реакции человека. М.: Медицина, 1964.
 18. Болотова А.К. Влияние помех на восприятие деятельности собственных движений. Дисс. . канд.психол.наук. Одесса, 1974. 165 с.
 19. Большакова А. М. Структурна організація суб'єктивної картини часу життя / А. М. Большакова // Вісник національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. - 2009. - № 3 (27). - Ч. 1. - С. 74-78.
 20. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональные асимметрии человека. М.: Медицина, 1988. – 252 с.

21. Бредун Е.В. Исследование пространственно-временных характеристик темпомира человека // Комплексные исследования человека: психология: Материалы VII Сибирского психологического форума / Под ред. О.М. Краснорядцевой. - Томск: Томский государственный университет, 2017. - С. 33-38.
22. Бредун Е.В., Краснорядцева О.М., Щеглова Э.А. Типологические особенности субъективного восприятия времени в контексте хронотопической жизни человека. Сибирский психологический журнал. 2018
23. Буганова В.Н. Психология жизненного пути [Электронный ресурс] : метод. указ. / В. Н. Буганова; ОНУ им. И.И. Мечникова, ИМЭМ, Каф. общей психологии и психологии развития личности. – Электрон. кн. – Одесса : Персей, 2017. – 78 с. Загл. с тит. экрана . – Режим доступа : <http://opac.lib.onu/metodichki/imem/psih-zhizn-put-17.pdf>, ограниченный (Дата обращения: 20.03.2017) . – Электронная копия изд. доступна только в ч/з . – Библиогр.: с. 71-78.
24. Буганова, В.Н.. Учебно-методическое пособие по курсу специализации кафедры "Психология жизненного пути" / В. Н. Буганова; ОНУ им. И.И. Мечникова, ИМЭМ, Каф. общей психологии и психологии развития личности. – Одесса, 2016. – 79 с. Библиогр.: с. 73-79.
25. Буковська О. О. Психологічний аналіз життєвої перспективи особистості у кризовий період / О.О. Буковська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2015. - № 126. – С.17-21.
26. Вечканова Е.М. Методологические предпосылки исследования ценностно-смысловых детерминант временной перспективы личности. Russian Journal of Education and Psychology 2015.
27. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції

- «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» – К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2017. – 200 с
28. Вудроу Г. Восприятие времени // Экспериментальная психология / Под ред. С.С. Стивенса. — М.: Иностранная литература, 1993. - С. 859-874.
29. Габрава М.В. Парадокс настоящего и субъективное время личности // Психология личности и время. – Черновцы, 1991. – 4.1. – С. 87 – 89.
30. Головаха Е. А., Кроник А. А. Психологическое время личности. // Категории материалистической диалектики в психологии - Киев: Наукова думка 1994. – 278 с.
31. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. — М., 1987. – 160 с.
32. Грюнбаум А. Філософські проблеми простору і часу: Пер. з англ. Изд. 2-е, стереотипне. - М.: Едиториал УРСС. - 568 с., 2003
33. Девис П. Пространство и время в современной картине Вселенной. — / : Мир, 1979, 288.
34. Дмитриев А.С., Беньковская Г.В., Атнагулов Р.Я. О пределах образования следовых условных рефлексов на время // Журнал высшей нервной деятельности. - 1981. - Т. 31. - № 4. - С. 747-754.
35. Дорохов М. Б. Эмпирическое исследование изменения «Временных перспектив» в психотравматической ситуации / М.Б. Дорохов // Научно-исследовательские публикации. – 2014. - № 1 (5). – С.86 – 102
36. Ермолов Н.А, Карлова Е.Н. Мотивация к военной службе как предмет теоретических и эмпирических исследований в военной социологии. Ж. Academy 2018.
37. Жаров А. М. Восприятие времени, психическое настоящее и неопределенность // Фактор времени в функциональной организации деятельности живых систем/ Под ред. Н.И. Моисеевой. Л.: Изд-во АН СССР, 1980. - С. 124-128.
38. Забелина Е.В., Смирнов М.Г., Честюнина Ю.В. Психологическое время личности в условиях глобализации: постановка проблемы // Universum:

Психология и образование : электрон. Научн. Журн. 2016. № 9(27). URL:
<http://7universum.com/ru/psy/archive/item/3607>

- 39.Збірник психодіагностичних методик підготовлено Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України відповідно до рішення начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України № 304/1453 від 19.06.2018 та №584 від 24.02.2018.
- 40.Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит нашу жизнь.- СПб.: Речь, 2010 – 352с.
- 41.Зинченко В.М. Проблема внешнего и внутреннего и становление образа себя и мира как реализация сознания // Мир психологии. -1999. - №1.- с. 97-104.
- 42.Кадиров Р. В. Біопсихосоціоетична модель психологічної допомоги у роботі з психічною травмою і критерії її ефективності / Р. В. Кадиров // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. - 2012. - Вип. 42(1). - С. 75-86. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2012_42\(1\)__10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2012_42(1)__10).
- 43.Калмус Г., Уиггелсуорс Л. Системы с ударным возбуждением как модели биологических ритмов // Биологические часы / Под ред. С.Э. Шно-ля. — М.: Мир, 1964. — С.350-359.
- 44.Канавина С.С. Исследование временной перспективы современной молодежи. Ж.:Психология в экономике и управлении. 2017
- 45.Караяни А.Г., Сыромятников И.В. Военная психология Учебник для специалистов психологической работы ВС РФ. — М.: ВУ, 2016. — 500 с.
- 46.Киреева З. А. Время – аспект функционирования образа мира. "Наука і освіта", №1-2, 2013
- 47.Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем. Монография. – Одеса, 2010. – 380 с.

- 48.Кіреєва З.О. Осягнення часу як ресурсу/ З.О. Кіреєва // Соціальна психологія. – 2012. – № 4 - 5(55-56) – С. 3-10.
- 49.Клименко Юлія Олександрівна КАТЕГОРІЯ ЧАСУ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ ISSN 2226-4078. Психологія і особистість. 2017. № 1 (11)
- 50.Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни Гуманистические проблемы психологической теории. - М., 1995. С. 179-185.
- 51.Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. та ін. Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. – 282 с.
- 52.Комар З. Психологічна стійкість воїна: [Підручник для військових психологів] / Комар З. – К.: 2017. – 184 с.
- 53.Котов-Хроменко В.Е. Типологические особенности высшей нервной деятельности и восприятие времени / В кн.: Проблемы восприятия пространства и времени. - Л.: Наука, 1961. - С. 163-165.
- 54.Креч Д., Крачфилд Р., Ливсон Н. Восприятие движения и времени // Психология ощущений и восприятия: Хрестоматія по ощущению и восприятию. Под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Любимова, М.Б. Михалевской. – М.: ЧеРо, 2002. – С. 447-460.
- 55.Кругликов, Р. И. Отражение и время // Вопросы философии, 1983, № 9
- 56.Кузнецова О.В., Петрушова И.В. Взаимосвязь механизмов психологической защиты и временной перспективы в период средней взрослости [Электронный ресурс] // Психолого-педагогические исследования. 2018. Том 10. № 1. С. 20–31 doi: 10.17759/psyedu.2018100103
- 57.Кузьмина О. В. Ситуационный подход к исследованию компетентности во времени / О.В. Кузьмина // Вестник Удмуртского университета. – 2015. – №. 3-2. – С. 26-33.

58. Кушнеров В. А. Особливості часової перспективи військовослужбовців / В. А. Кушнеров // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2019. - № 2. - С. 233-241. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2019_2_21
59. Ламаш І. В., Шатковська О. С. Особливості суб'єктивного переживання часу курсантами - комбатантами АТО. Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. Праць. – К.: НУОУ, 2016. – Вип. 1 (47).
60. Лебедева, А. А., & Василенко, В. Е. (2015). Психологическое время и саморегуляция поведения личности в разные периоды взрослости. In Научные исследования выпускников факультета психологии спбгу (pp. 91-96). Издательство Санкт-Петербургского университета. 2015
61. Левин А. П. Время — субстанция или реляция. Отказ от противопоставления концепций // Философские исследования. 1998. - С. 6-23.
62. Люшер М. Сигналы личности: ролевые игры и их мотивы. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 176 с.
63. Максименко С. Д. Теоретические основы психологии жизненной энергии (нужды) личности. "Наука і освіта", №9, 2014
64. Марин Н. Влияние чувствований на течение времени // Вопросы философии и психологии. Кн.27. 1895. 513с.
65. Мась Н. М. Психологічна підготовка військовослужбовців до дій у особливих умовах Вісник Національного університету оборони України 3 (40) /2014
66. Микеладзе Лика Игоревна. Восприятие времени при аффективных расстройствах в позднем возрасте: диссертация ... Кандидата : 19.00.04 / Микеладзе Лика Игоревна; [Место защиты: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова].- Москва, 2016.- 196 с.

67. Мясищев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии / В.Н. Мясищев // Личность и неврозы. – Л.: Изд-во. ЛТУ, 1960. – С. 209–230
68. Нестик Т.А. Социальная психология времени: состояние и перспективы исследований / Психологический журнал. 2014. Т. 35. № 3. С. 5-19 (1 п.л.).
69. Паламарчук Л. М. Психологічний час особистості: спроба теоретичного аналізу / Л. М. Паламарчук // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Психологія і педагогіка. - 2008. - Вип. 11. - С. 165-174. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2008_11_22
70. Парамузов А.В. Религиозность и восприятие психологического времени на выборке мусульман, христиан и атеистов. Minbar. Islamic Studies. 2019;12(1):267-283. <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2019-12-1-267-283>
71. Печерская С.А. Психологическое время как психологический аспект здоровья личности. Вестник университета 2014.
72. Пископпель А.А. От традиционных ценностей к уникальным смыслам // Вопросы психологии № 6, 2001. с. 103
73. Повернення із зони бойових дій. Пам'ятка для сімей військовослужбовців, які повернулися з зони АТО / За ред. Майстренко Т.М., переклад з англ. – Масик О.Л. – 32 с.
74. Пономарёв М.Ф. Экспериментальное исследование некоторых двигательных реакций в связи с восприятием времени // Вопросы психологии. — 1970. — №3. — С.79-87.
75. Попова И. М. Представления о настоящем, прошлом и будущем как переживание социального времени / И.М. Попова // Социологические исследования. – 1999. - № 10. – С.135-145.
76. Превентивні психофізіологічні заходи з попередження розвитку дезадаптації у військовослужбовців (невротичних та психічних

- розладів, пресуїцидальних форм поведінки) в умовах воєнного конфлікту та після його завершення: Метод. реком. / Швець А.В., Коваль О.В., Лук'янчук І.А., Іванцова Г.В., Чайковский А.Р. – К. : “МП Леся”, 2016. – 80 с.
77. Прокопьева Е. В. Исследования субъективного времени в современной психологии / Е.В. Прокопьева, И.В. Бережнева // Северо-Кавказский психологический вестник. – 2015. - № 7.1. – С.55-60.
78. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: метод. посіб. / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос та ін.; за ред. З.Г. Кісарчук. – К.: Видавництво «Логос». – 2014. – 207 с.
79. Райхерт К. В. А. И. Уёмов: две классификации логических систем / К. В. Райхерт // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. - 2016. - Вип. 6. - С. 63-70. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2016_6_11.
80. Райхерт К. В. Антропологическая философия Людвиг фон Берталанфи / К. В. Райхерт // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. - 2013. - Т. 21, вип. 23(2). - С. 224-229. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2013_21_23\(2\)_43](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2013_21_23(2)_43).
81. Ральникова И. А. Жизненные перспективы личности в научной парадигме психологического знания. Известия Алтайского государственного университета. 2011
82. Ральникова И. А. Субъективное переживание личностью времени как предмет научного психологического исследования / И.А. Ральникова // Известия Алтайского государственного университета. – 2001. - № 2. – С.21-27.
83. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. - М., 1996. - 382 с.

84. Рычкова Г.Н. Фактор времени в поведенческом акте с отсроченным пищевым подкреплением // Журн. высшей нервной деятельности. — 1981. — Т.31. Вып.1. — С.55-62
85. Свинарченко Р. М. Проблема виокремлення наукових парадигм в психології часу / Р. М. Свинарченко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. - 2013. - Т. 18, Вип. 22(3). - С. 114-120. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2013_18_22\(3\)_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2013_18_22(3)_17).
86. Свинарченко Р. М. Часова складова потенціалу самореалізації особистості: онтогенетичні і поколінні зміни / Р. М. Свинарченко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. - 2011. - Вип. 26. - С.230-237. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2011_26_28.
87. Сергиенко Е.А. Субъективный и хронологический возраст человека. Психологические исследования, 2013, 6(30), 10. <http://psystudy.ru>
88. Серый А.В., Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как фактор обусловливания сложной жизненной ситуации человека // Личность в экстремальных условиях. Вып. 2: сб. науч. тр.: в 2 ч. Ч. 2 – Петропавловск-Камчатский: КамГУ им. Витуса Беринга, 2012. С. 134–141.
89. Сеченов И.М. Элементы мысли. Избранные произведения. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — Т.1. – 449 с
90. Сиффрорд М. О безднах земли. — М.: Прогресс, 1982. – 225 с.
91. Скворцов К.А. О расстройствах восприятия времени у душевнобольных.— 1935.—Т.4. — №3. — С.17-34
92. Сухенко Я. Психологічний час як детермінанта індивідуальної освітньої траєкторії особистості / Я. Сухенко // Наука і освіта. - 2018. - № 5-6. - С. 102-108. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2018_5-6_18.
93. Суший О. В. Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення: теоретичні здобутки та перспективи досліджень / О. В. Суший, В. Д. Гриджук, В. В. Жовтянська, О. Ю. Кухарук, С. СоколовськаЮ., М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко //

- Наукові студії із соціальної та політичної психології. - 2017. - Вип. 39. - С. 3-26. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2017_39_3.
94. Татенко В.О. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.
95. Телелим В. М. Система підготовки військових фахівців: здобутки становлення, напрями та шляхи подальшого реформування / В. М. Телелим, Ю. І. Приходько, О. А. Прохоров // Військова освіта. – 2016. – № 1 (33). – С. 3-13.
96. Терещук А.Д. Психоемоційний стан і поведінка військовослужбовців, що повернулися із зони АТО, 2017. – 15 с.
97. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності //к.: либідь, 2003. – 376 с.
98. Уинфри А.Т. Время по биологическим часам. М.: Мир, 1990. — 208 с. — ISBN 5-03-001144-7.
99. Уитроудж. Естественная философия времени. М.: Едиториал УРСС, 2003.- 400 с
100. Уэбб У., Дьюб М. Временные характеристики сна // Биологические ритмы.- Т.2. – М.: Мир 1984. С 189-218.
101. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем./ Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
102. Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии / Общ. Ред. Л.Я. Гозмана. — М.: Прогресс, 1990. С.308.
103. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П.Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1978. — Вып.6 — С. 88-130.976, 1
104. Фресс П. Приспособление человека к времени // Вопросы психологии. — 1961. — №1. — С.43-57.
105. Фрилинг Г., Ауэр К. Человек — цвет — пространство : Прикладная цветопсихология. — Москва, 1973

106. Фролов Ю.П., Изергина А.Ю. Явления отсчета времени и условные рефлексy на время. Архив биологических наук. 1936;42:1-2:103-116.
107. Фурман О. Є. Простір і час у психологічному дискурсі. Психологія і суспільство. 2017. ISSN 1810-2131
108. Цуканов Б.И. Восприятие времени и психологическая устойчивость личности // Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. – М.–Одесса, 1984. – С. 180–182.
109. Цуканов Б.И. Время в психике человека — Астро Принт , 2000. — 221 с. ISBN 966-549-318-3
110. Цуканов Б.И. Индивидуальные особенности отношения к переживаемому времени // Психология личности и время. – Черновцы, 1991. – № 4. – С. 64–66.
111. Цуканов Б.И. Фактор времени и природа темперамента // Вопросы психологии. — 1988. — №4. — С.129-136.
112. Чуприкова Н. И., Митина Л. М. Теоретические, методические и прикладные аспекты проблемы восприятия времени. — Вопр. психол. 1979. № 3. С. 16—23.
113. Шошоль Р. Время реакции. // Экспериментальная психология / Под ред. П.Фресса, Ж.Пиаже. — М.: Прогресс, 1966. — Вып 1 и 2. — С.314-374.
114. Элькин Д.Г. Восприятие времени как моделирование. // Восприятие пространства и времени. — Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1969. — С. 76-79.